

Yahudi Klasik Dinî Literatüründe Kudüs'ün Hususiyetleri ve Kudüs'e Özel Hükümler*

Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi: 16 Temmuz 2024 Kabul Tarihi: 13 Aralık 2024

✉ **Ömer Faruk Araz**

Doç. Dr. / Assoc. Prof.

Marmara Üniversitesi / Marmara University

İlahiyat Fakültesi / Faculty of Theology

<https://ror.org/02kswqa67>

<https://orcid.org/0000-0002-7425-4164>

ustadomer@gmail.com

Öz

Kudüs dünya üzerindeki en kutsal kentlerdendir. Müslümanlar, Yahudiler ve Hıristiyanların bu şehri kutsal kabul etmeleri Kudüs'ü dünyadaki yaklaşık her beş kişiden üçü için son derece ehemmiyetli bir konuma yükseltmektedir. Tarih boyunca bu kutsallığa bağlı olarak farklı dinlere mensup orduların hedefi olan şehir, özellikle son bir asırdır giderek artan bir şiddet sarmalının merkezi konumuna gelmiştir. Son dönemde bu şiddetin öznesi olan Yahudilerin Kudüs'e bakışlarını doğru anlamak, yaşanan hadiselerin teolojik arka planını kavramayı sağlayacaktır. Bu yüzden Yahudi dinî literatüründe Kudüs'ün Yahudi tarih, düşünce, dinî pratik ve sosyal hayatında taşıdığı anlam ve önemi ortaya koymak gerekmektedir. Bundan dolayı da Yahudi kutsal kitabı TaNaH'ın etrafında oluşturulan Mişna, Kudüs ve Babil Talmudları, Klasik Midraşlar ve sonraki dönemde yazılan Yahudi tefsirlerinde Kudüs'ün nasıl ele alındığını, bu şehre dair ne tür teori, inanç, bilgi ve yorumlara bu eserlerde yer verildiğini inceleyerek bir Yahudi için Kudüs'ün taşıdığı anlam ve önemin dinî köklerini ortaya çıkarmak bu çalışmanın temel amacını oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yahudilik, Kudüs, Kutsal, Mişna, Talmud, Midraş.

* Bu makale CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Characteristics of al-Quds in Jewish Classical Religious Literature and Rules Special to al-Quds*

Research Article

Received: 16 July 2024 Accepted: 13 December 2024

Abstract

Al-Quds is one of the holiest cities in the world, revered by Muslims, Jews, and Christians alike. This shared reverence for the city elevates its status and significance, making it one of the most important spiritual and historical sites for nearly three out of every five people worldwide. Throughout history, its religious significance has made al-Quds a target for various armies and empires, frequently resulting in conflict. Over the last century, al-Quds has emerged as the focal point of an increasingly violent struggle, with its significance continuing to fuel tensions. To better understand this connection, it is essential to explore how al-Quds is portrayed in key Jewish texts such as the Mishnah, the al-Quds and Babylonian Talmuds, the Classical Midrashes, and various Jewish commentaries written throughout history. These works, which are based on interpretations of the Jewish holy book TaNaH, provide a wealth of information on the theological and historical significance of al-Quds for Jews. These texts, which are rooted in the Jewish holy book TaNaH, explore the religious, historical, and spiritual meaning of the city. This study aims to investigate how al-Quds is represented in these texts and what kind of theories, beliefs, knowledge, and interpretations are offered about the city. By examining these religious sources, we can gain deeper insight into the spiritual roots of al-Quds' importance to the Jewish people. Through this approach, we hope to shed light on the historical and religious significance of al-Quds and contribute to a better understanding of the city's role in Jewish thought.

Keywords: Judaism, al-Quds, Holy, Mishnah, Talmud, Midrash.

---

* This article is published under the CC BY-NC 4.0 licence.

Summary

Al-Quds is a sacred city for Muslims, Jews, and Christians. This fact directs the attention of more than half of the world's population towards al-Quds. However, throughout history, this interest has also turned into a struggle for dominance over the city by different religious groups. Particularly over the last century and a half, this struggle has been intense. With the establishment of the State of Israel in 1948, this struggle occasionally escalated into warfare, and with the war of 1967, the city of al-Quds largely came under Jewish control. After being separated from the Holy Land, for nearly two thousand years, Jews have been returning to the region over the past century. Undoubtedly, a significant factor in this return is the Jews' ability to keep their motivations towards the city of al-Quds and the promised land alive for thousands of years. They have achieved this through the narratives in their religious literature about al-Quds and the Holy Land.

When referring to Jewish religious literature, it generally encompasses the TaNaKh, Mishnah, al-Quds and Babylonian Talmuds, Classical Midrashim, and later commentaries and works on religious commandments and prohibitions. Examining the types of information these texts contain about al-Quds will provide a correct understanding of the religious foundations of Jewish interest in the region. In this context, when the aforementioned works are reviewed, it is observed that they include numerous narratives both in aggadic and halakhic forms.

According to Jewish religious literature, al-Quds was created before the world. Various texts list certain things created before the world, among which al-Quds is mentioned. Moreover, Allah began the creation of the world from al-Quds. Al-Quds is depicted as the cornerstone of the world, created directly beneath Allah's throne. Additionally, Allah Himself is said to have given the city its name.

Jewish religious texts state that the city of al-Quds was chosen by Allah both for Himself and for His temple. Allah created al-Quds specifically for His residence, and with the descent of Allah's Shekinah into this city, it is emphasized that al-Quds became the holiest place in the world.

It is narrated that al-Quds played a significant role in major events throughout history. For instance, Adam, the first human, lived in al-Quds with his sons, who offered sacrifices to Allah there. Nuh offered a sacrifice to Allah in al-Quds after the flood. The event of Ibrahim's near-sacrifice of his son Ishaq occurred here. Al-Quds played an important role in the lives of significant figures in Judaism, such as Ya'qub, Dawud, and Suleyman. The First Temple, built by Suleyman, and the Second Temple later constructed, made al-Quds a vital part of Jewish life.

How could a city of such special status be destroyed by pagan enemies? Jewish sources put forth various views to answer this question, generally stating that Allah allowed the destruction of this holy city due to the sins committed by the Israelites. The sources mention specific sins leading to the destruction of both temples but also emphasize that, in the end, Allah will personally rebuild al-Quds and the temple.

Another topic addressed in Jewish sources is the purported superiority of those residing in al-Quds. Alongside their physical beauty, the residents of al-Quds are described in various narratives as possessing exceptional moral qualities and being the most intelligent people in the world. In this context, building on the widely accepted belief that Athens is the center of philosophy and that Athenians are typically very intelligent, it is argued—through various incidents allegedly occurring between Athenians and people of al-Quds—that the latter are, in fact, far more intelligent than the former.

Jewish sources express that al-Quds holds a central role in Jewish religious life. Religious rulings state that Jews should come to al-Quds for pilgrimage during the festivals of Pesach, Shavuot, and Sukkot, and that sacrifices should only be made in the temple in al-Quds. Additionally, there are rulings regarding the superiority of living in al-Quds and provisions aimed at protecting the city's economic structure.

All these narratives in Jewish sources aim to emphasize the theological, cosmological, and eschatological importance of the city of al-Quds for Jews from history to the present day. It is also conveyed that the full practice of Judaism is only possible by being in the Holy Land and al-Quds. All these serve to maintain the bond of Jews with al-Quds and the Holy Land.

Giriş

Dinlerin inanç konularının izahında, ibadetlerinin tanziminde ve ahlâk anlayışlarının ifade edilmesinde o dinlere ait kutsal metinler hayati önemi haizdir. Bu noktadan hareketle bir dinin belli bir meseleye nasıl yaklaştığı incelenmek istendiğinde öncelikli olarak söz konusu dinin yazılı kaynaklarına müracaat edilmelidir. Yahudiliğin yazılı kaynakları ya da dinî literatürü dendiğinde öncelikli olarak kutsal kitabı TaNaH ve bu kitabın etrafında yüzlerce yıllık süreç içerisinde oluşturulan başta Mişna olmak üzere Babil ve Kudüs Talmudu ile Yahudi tefsirleri denilebilecek Midraşlar anlaşılmaktadır. Günümüzde Ortodoks bir Yahudinin TaNaH dışındaki yukarıda zikredilen diğer metinlerin de vahiy kaynaklı olduğuna, Hz. Musa'ya Tanrı tarafından Sina'da Tevrat'la birlikte bunların da vahyedildiğine inandığı¹ gerçeği de dikkate alındığında bu metinlerde ele alınan, açıklanan meseleler çok daha önemli hale gelmektedir.

Meselenin bir diğer boyutu ise Yahudilerin, ataları aracılığıyla Tanrı'nın kendilerine -kabaca- Filistin topraklarını ebedi yurt olarak vaat ettiğine inanmalarındır.² Yahudiler vaat edilen topraklar içerisinde ise özellikle Kudüs'e ayrı bir anlam yüklerler, önem verirler. Bu doğrultuda “Kudüs” adı TaNaH'ın özellikle Neviim ve Ketuvim kısımlarında olmak üzere doğrudan 669 kez geçmekte, “Siyon” gibi Kudüs'ü ifade ettiği kabul edilen kavramlar da dikkate alındığında bu sayı 800'ün üzerine çıkmaktadır. Talmudlar ve diğer klasik dinî literatürde ise Kudüs ismi binlerce kez geçmektedir. Yahudi dinî metinlerinde bu hususta Kudüs'e rakip olabilecek bir başka şehir söz konusu değildir. Bu çalışmada Yahudiliğin dinî metinleri incelenmek suretiyle bu metinlerin Kudüs'ün Yahudiler için önemini nasıl izah ettiği çeşitli başlıklar altında ele alınacak ve Yahudilikte Kudüs'e özel oluşturulan dinî hükümler ortaya konmaya çalışılacak, böylece meseleye Yahudilerin teorik ve pratik boyutlarıyla nasıl baktığı daha anlaşılır hale getirilmeye çalışılacaktır.

¹ Bu inanç literatürde “Çift Torâ İnancı” olarak ifade edilmektedir. Bu hususta ayrıntılı bilgi için bk. Ömer Faruk Araz, *Yahudilikte Tefsir Geleneği* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2019), 102-112; Ayrıca bk. Musa ibn Meymun, *Yahudi Hukukunun Kaynakları: Sözlü Tevrat*, çev. Kübra Güneş (Ankara: Araştırma Yayınları, 2024); Yahudi dinî hukukuyla ilgili bilgi için ayrıca bk. Yasin Meral, *Yahudi Kaynakları Işığında Yahudilik* (İstanbul: Milet Nihal Yayınları, 2021), 139-198.

² Yahudi kutsal kitabında vaat edilmiş topraklarla ilgili cümleler Yaratılış 17:8; 28:4, 13; Yasanın Tekrarı 1:8'de yer almaktadır. Bilgi için bk. *Kitab-ı Mukaddes* (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 1997).

1. Yahudi Dinî Literatüründe Kudüs'ün Hususiyetleri

1.1. Yaratılış-Kudüs İlişkisi

Yahudi dinî metinlerinde Kudüs'ten âlemin yaratılışının öncesinden başlayarak bahsedildiği, yaratılışta Kudüs'ün çok özel bir pozisyonunun olduğu ve Kudüs'ün yaratılışının da özel bir şekilde cereyan ettiği vurgulanır. Buna göre dünya yaratılmadan önce Tanrı'nın yarattığı yedi şey vardır. Bunlar Tevrat, Cennet, Cehennem, Tanrı'nın Arşı, Tövbe, Mesih'in adı ve Kudüs'teki Mabet'tir.³ Bazı kaynaklarda ise 'Kudüs'teki Mabet' yerine 'Kudüs' ifadesi yer almaktadır.⁴ Dolayısıyla Kudüs'teki Mabedin (ya da Kudüs'ün) dünyadan daha önce yaratılması söz konusudur.

Kudüs, dünyanın yaratılışı sırasında merkezi bir rol oynamıştır. Tanrı dünyayı yaratmaya Kudüs'teki Mabette bulunan ve "Even Şatiya" adı verilen⁵ kayadan başladığı ve dünyayı onun üzerine inşa ettiği ifade edilmektedir. Bu kaya dünyanın temel taşı mesabesinde. Bu durum bir bebeğin göbeğinden büyümeye başlayarak daha sonra her yöne gelişmesi örnek verilerek izah edilmeye çalışılmakta ve kaynaklarda söz konusu yaratılış embriyonun oluşumuna benzetilmektedir.⁶

Yahudi kaynaklarında dünyanın temel taşının denizlerin derinlerinde de görülebildiği ifade edilmektedir. Yunus peygamberin balığın karnındayken denizlerin diplerinde dolaşmasını anlatan rivayetlerde balığın Yunus peygambere, sabitlenmiş bu temel taşı da gösterdiği yer almaktadır. Aynı rivayetlerde Kudüs'ün yedi dağın üzerine kurulduğu, buranın aynı zamanda tam olarak Tanrı'nın tahtının altına tekabül ettiği ve Yunus peygamberin burada dua etmesi ve duasının kabul edilmesi sebebiyle balık tarafından tekrar dünyaya geri döndürüldüğü de belirtilmektedir.⁷

Dünyanın yaratılışında Kudüs'ün merkezi konumunun yanı sıra bizzat şehrin yaratılışıyla ilgili de kaynaklarda geniş bilgiler yer almaktadır. Öncelikle Kudüs ve buradaki Mabet'in Tanrı tarafından özel olarak seçilen şeyler arasında olduğu vurgulanmaktadır.⁸ Tanrı Kudüs'ü

³ *Babil Talmudu* (Erişim 26 Şubat 2021), Pesachim 54a; Nedarim 39b.

⁴ Judah Halevi, *The Kuzari (Kitab al-Khazari)* (New York: Schocken Books, 1964), 3/73.

⁵ İslâmî kaynaklarda buna "Muallak Kayası" ya da "Hacerü'l-Muallak" adı verilmektedir. Günümüzde Mescid-i Aksâ sınırları içinde, Kubbetü's-Sahre'nin altında bulunmaktadır. Kudüs şehrinin coğrafi özellikleri, İslâm ve diğer dinî geleneklerdeki hususiyetleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Eldar Hasanoğlu - Nuh Arslantaş, *Kudüs Vahiyile Kutsanan Şehir* (İstanbul: Albaraka Türk Yayınları, 2021).

⁶ R. Yaakov Y. H. Pupko (ed.), *The Metsudah Midrash Tanchuma: Shemos II*, çev. R. Avrohom Davis (New York: Eastern Book Press Inc., 2004), 4/Pekudei 3:3; Ayrıca bk. *BT*, Yoma 54b.

⁷ R. Eliezer b. Hyrkanos, *Pirke de-Rabbi Eliezer*, çev. Gerald Friedlander (New York: Hermon Press, 1970), 10.

⁸ H. Friedmann - Maurice Simon (ed.), *Midrash Rabbah: Numbers I*, çev. Judah J. Slotki (London: The Soncino Press, 1939), 5/3:2 (Tanrı'nın özel olarak seçtiği diğer

son derece mükemmel bir konumda yaratmış, burayı kendi arşının tam karşısına konumlandığı gibi cennetin ve cehennemın birer kapısını da buraya yerleştirmiştir. Dolayısıyla burada dua eden kişi Tanrı'nın arşının tam karşısında dua edecektir.⁹ Bunlara ilaveten Tanrı hiçbir şehir için yapmadığını Kudüs için yapmış, buranın özel ölçülerini belirlemiş, meleklerle bu ölçüleri vermek suretiyle Kudüs'ün özel sınırlarını tayin etmiştir.¹⁰

Kudüs'ün yaratılışı ile ilgili bir başka önemli nokta ise aslında iki ayrı Kudüs'ün yaratılmış olduğudur. Buna göre Tanrı biri semada, diğeri de yeryüzünde olmak üzere iki ayrı Kudüs yaratmış, yeryüzündeki Kudüs semavi Kudüs'ün izdüşümünde yaratılmıştır. Yahudi kaynaklarında Kudüs'ün İbranice isminin kelime yapısının da bu gerçeğe işaret ettiği ifade edilir. “ירושלים /Yeruşalim” şeklindeki İbranice isimde kelimenin sonundaki “ים/im” harflerinin, bu dilde çoğul takısı olarak kullanılması semavi ve dünyevi Kudüs'e bir işaret olarak yorumlanmaktadır. Bu şehirler birbiriyle irtibat halindedir. Bu sebeple yeryüzündeki Kudüs'ün tahrip edilmesi sonrasında, kıyamete yakın zamanda Tanrı semavi Kudüs'ü yeryüzüne indirecek ve iki Kudüs birleşmiş olacaktır.¹¹

Kudüs'ün sadece kendisi özel değildir; adı da özel bir şekilde verilmiştir. Buna göre şehre adını, Yahudilerin en büyük ataları olarak kabul ettikleri Hz. İbrahim ile Yahudi soyunun şeceresinde zikredilen en büyük isimlerden birisi olan Hz. Nuh'un oğlu Sam'ın ayrı ayrı verdiği isimleri birleştirmek suretiyle bizzat Tanrı vermiştir. Kaynaklarda anlatılanlara göre Tanrı Hz. İbrahim'den oğlunu kurban etmesini istediğinde yaşananlar tam da Kudüs'te cereyan ettiğinden Hz. İbrahim burayı “Tanrı'nın -mucizesinin- görüldüğü yer” anlamında İbranice “Yir'e” şeklinde isimlendirmiştir. Ancak Hz. Nuh'un oğlu Sam'da Tanrı'nın sadık kullarından birisidir ve tufandan kurtulduktan sonra burada Tanrı'ya kurbanlar sunmuş ve burayı “barış, huzur, selam” anlamına gelen “Şalem” şeklinde isimlendirmiştir. Tanrı iki sadık kulundan birinin buraya verdiği ismi tercih etmenin diğerini üzeceğini düşünerek ikisinin verdiği isimleri birleştirmek suretiyle şehre “huzurun, barışın görüleceği şehir” anlamına gelen “Yeruşalim” adını vermiştir.¹²

şeyler 'Kohenlik, Levililer, İsrail ve Davut Krallığı'dır.).

⁹ Pupko, *Midrash Tanhuma*, 2-2/Pekudei 1/1-2; Abraham İbn Ezra, *Rabbi Abraham Ibn Ezra's Commentary On the Book of Psalms (Chapters 73–150)* (New York: Touro College Press, 2016), 3/76:3; R. Eliezer b. Hyrkanos, *Pirke de-Rabbi Eliezer*, 35.

¹⁰ *BT*, Bava Batra 75b.

¹¹ *BT*, Taanit 5a; Rabbeinu Bachya Ben Asher, *Torah Commentary: Midrash Rabbeinu Bachya* (sefaria.org) (Erişim 02 Haziran 2024), Bamidbar 19/13.

¹² H. Friedmann - Maurice Simon (ed.), *Midrash Rabbah: Genesis I*, çev. Rabbi Dr. H. Friedmann (London: The Soncino Press, 1939), 1/56:10-11.

1.2. Tanrı-Kudüs İlişkisi

Yahudi dinî metinlerinde Tanrı'nın Kudüs'ü hem kendisi hem mabedi için özel olarak seçtiği vurgulanmakta, Kudüs'ün kutsallığının kaynağı olarak Tanrı'nın "Şehina"sının¹³ bu şehirde bulunması zikredilmektedir.

Tanrı'nın Kudüs'ü kendisi için seçtiği bizzat Yahudi kutsal kitabında vurgulanmaktadır. Tanrı'nın seçme sebebi sonsuza dek bu şehirde oturmak ve yaşamaktır.¹⁴ Diğer dinî literatürde de bu konu uzun uzadıya ele alınmaktadır. Buralarda vurgulandığına göre Kudüs Tanrı'nın mukim olduğu şehirdir. Dünyanın yaratılışından itibaren Tanrı kendisine burada yer edinmiştir. Ayrıca daha sonra inşa edilecek olan Tanrı'nın evi, Mabedi de bu şehirdedir. Tanrı dünyadaki bütün şehirleri değerlendirmiş, Kudüs dışında mabedinin inşa edilmesine layık bir şehir bulamamıştır. Aynı şekilde Tanrı bütün ülkeleri değerlendirmiş, sadece Kutsal Toprakları (Filistin) İsrailoğullarına layık görmüş ve burayı onlara bahşetmiştir.¹⁵

Kaynaklarda Tanrı'nın şehri olarak seçilmesi sebebiyle Kudüs'e Şehina'nın indiği, dolayısıyla şehrin kutsallığının Şehina'dan kaynaklandığı da ifade edilmektedir. Şehina, Tanrı'nın kudretinin manevi olarak tezahür etmesi ve inananlara huzur, sükûn ve selamet vermesi anlamına gelmektedir. Şehrin farklı zamanlarda istilalarla yıkılmasının Şehina'yı etkilemediği, bu durumun şehrin kutsallığına da bir zarar vermediği belirtilmektedir.¹⁶

Tanrı-Kudüs ilişkisi bağlamında kaynaklarda yer alan bir diğer husus ise Kudüs'ten "Tanrı'nın mirası" olarak bahsedilmesidir.¹⁷ Dolayısıyla Kudüs Tanrı'nın mirası olunca şehre izafe edilen anlam ve önem de o doğrultuda büyük olmaktadır. Kudüs'e sahip çıkmak Tanrı'nın mirasına sahip çıkma anlamı taşımaktadır.

1.3. Tarih Boyunca Kudüs'ün Önemi

Yahudi kaynakları Kudüs'ün dünyanın yaratılışı sonrası ilk insandan itibaren başlayarak tüm insanlık tarihinde sürekli olarak önemli rol

¹³ İslâmî kaynaklarda "Sekîne" olarak yer alan bu kavramla ilgili geniş bilgi için bk. Salime Leyla Gürkan, "Sekîne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/329-331; "Şehina" kavramının Yahudilikte ifade ettiği anlamla ilgili geniş bilgi için bk. Kaufman Kohler - Ludwig Blau, "Shekinah", *The Jewish Encyclopaedia* (New York and London: Funk and Wagnalls Company, 1905), 11/258-260.

¹⁴ *Kitab-ı Mukaddes*, Mezmurlar 132:13-18; 135:21; Zekeriya 8:2-3; Ayrıca bk. *BT*, Niddah 70b.

¹⁵ H. Friedmann - Maurice Simon (ed.), *Midrash Rabbah: Leviticus*, çev. Rev. J. Israelstam - Judah J. Slotki (London: The Soncino Press, 1939), 4/13:2; *Yalkut Shimoni on Torah* (Sefaria) (Erişim 20 Haziran 2022), Nach 321, 813.

¹⁶ Moses Maimonides, *Mishneh Torah* (sefaria.org) (Erişim 03 Haziran 2024), The Chosen Temple 6.

¹⁷ *BT*, Zevachim 119a.

oynadığını vurgulamaktadır. İlk insan olan Hz. Âdem'in yeryüzüne gönderilmesi sonrasında oğulları Hâbil ile Kain (İslâmî kaynaklarda Kâbil) Tanrı'ya kurbanlarını Kudüs'te, "Even Şatiya"nın üzerinde sunmuşlardır. Dolayısıyla burası Tanrı'ya adanmış yeryüzündeki ilk mabet mesabesindedir. Hz. Nuh'un tufandan kurtulması, tufan sularının çekilmesi sonrasında yine Kudüs'te Even Şatiya'nın üzerinde Tanrı'ya bir sunak inşa ettiği ve burada Tanrı için temiz hayvanlardan kurbanlar kestığı, Hz. Nuh'tan sonra torunlarının da buradaki sunağı kullanmaya devam ettiği ifade edilmektedir.¹⁸

Yahudilerin üç ulu atası kabul ettikleri Hz. İbrahim, Hz. İshak ve Hz. Yakup'un hayatlarında da Kudüs hayati önemi haizdir. Hz. İbrahim'den Tanrı'nın emriyle oğlu Hz. İshak'ı¹⁹ kurban etmesi istendiğinde bu hadise Kudüs'te Mabet Tepesi'nde cereyan etmiş, Tanrı Hz. İshak'ın yerine kurban edilmesi için koçu burada göndermiştir. Buna ilaveten Hz. İshak'ın hayatında Kudüs'ün önemli rolü eşi Rebeka ile irtibatlandırılarak da açıklanmıştır. Buna göre Hz. İshak ile Rebeka'nın evliliğinde yirmi yıl boyunca çocukları olmamıştır. Bu sürenin sonunda Hz. İshak eşi Rebeka'yı alıp Kudüs'e getirmiş ve burada Moriya Dağında²⁰ Tanrı'ya dua etmişlerdir. Bunun üzerine Tanrı Hz. İshak ile eşinin dualarını kabul ederek Rebeka'nın kısırlığını gidermiş ve onlara ikiz çocuklar (Esav ve Yakup) bahşetmiştir.²¹ Yahudi atalarının üçüncüsü olan Hz. Yakup'un da yolu Kudüs'ten geçmiş, o da bu şehrin kutsallığını tecrübe etmiştir. İkiz kardeşi Esav ile sorun yaşaması sonrasında annesinin önerisiyle dayısı Laban'ın yanına gitmek üzere yola çıktığında Kudüs'te konaklamış, duyduğu ürperti ile buranın kutsallığını hissederek bulunduğu yerin ancak Tanrı'nın evi olacağını ifade etmiştir. Sonrasında etraftan topladığı taşlarla burada bir sunak hazırlayarak Tanrı'ya dua etmiş, salimen Harran'dan tekrar buraya döndüğü takdirde burada kurbanlar keseceğini söyleyerek Tanrı'ya adaklar adanmıştır.²²

Yahudilerin en büyük peygamber kabul ettikleri Hz. Musa, Kudüs bir tarafa, vaat edilmiş topraklara bile ulaşmadan vefat etmiş olsa da Yahudi kaynaklarında Kudüs'ün onun hayatında önemli rolü olduğu yorumlarına rastlanır. Buna göre Hz. Musa önderliğinde İsrailoğulları Mısır'dan çıkarken deniz kıyısında buldukları sırada arkalarından Firavun'un ordusunun

¹⁸ Friedmann - Simon, *Gen. Rabbah*, 1939, 1/34:9; Maimonides, *Mishneh Torah*, The Chosen Temple 2.

¹⁹ Yahudi kaynaklarında Hz. İbrahim'in kurbana konu olan çocuğu Hz. İshak'tır.

²⁰ Moriya Dağı günümüzde Mescid-i Aksa ve Kubbetü's-Sahre'nin olduğu alana Yahudi kaynaklarında verilen isimdir.

²¹ Friedmann - Simon, *Gen. Rabbah*, 1939, 1/56:10-11; R. Eliezer b. Hyrkanos, *Pirke de-Rabbi Eliezer*, 32.

²² R. Eliezer b. Hyrkanos, *Pirke de-Rabbi Eliezer*, 35.

gelmesiyle deniz ve düşman arasına sıkışınca Tanrı denizi Kudüs'ün faziletleri hürmetine yarmıştır. Dolayısıyla İsrailoğullarının tarihlerindeki en önemli hadiselerden biri olan bu olayda Kudüs İsrailoğullarının kurtuluşunda hayati bir rol oynamıştır.²³

Yahudi dinî metinlerinde Kudüs'e büyük bir önem verildiği ifade edilse de Kudüs'ün ulusun gündemine çok geç bir zamanda girdiği, Yahudilerin vaat edilmiş topraklara girmelerinden birkaç asır sonra Hz. Davut döneminde şehrin ele geçirildiği bilinmektedir. Yahudi kaynakları bu durumun bir problem teşkil ettiğinin farkında olarak, çok geç bir zamana kadar şehrin fethedilmemesini çeşitli gerekçelerle izah etmeye çalışmışlardır. Bu bağlamda konuyu ulu ataları olarak gördükleri Hz. İbrahim'in hayatından bir hadiseyle ilişkilendirerek yorumlamaya çalışmışlardır. Buna göre Hz. İbrahim ve Sare, Makpela Mağarasında Hz. Âdem ve Havva'nın mezarlarının olduğunu keşfettiklerinde burayı satın almak istemişlerdir. Mağaranın sahipleri Hz. İbrahim'e, Tanrı'nın bütün bu diyarı gelecekte onun soyuna vereceğini bildiklerini, buna rağmen şimdi burayı satın almak isterse ancak Yevusluların topraklarını Hz. İbrahim'in soyunun zorla ele geçirmeyeceğine dair yeminli bir anlaşma yaparsa mağarayı satacaklarını söylerler. Hz. İbrahim bu öneriyi kabul eder. Yevuslular, Hz. İbrahim'in yemini olan bu anlaşmayı bakırdan yaptıkları iki putun üzerine yerleştirerek bu putları Kudüs'ün ana caddelerine dikerler. Bu sebeple Yahudiler ne kadar isteseler de Kudüs'ü ele geçiremezler. Hz. Davut, şehri almak istediğinde öncelikle bu iki putun – dolayısıyla da Hz. İbrahim'in yemininin geçerliliğinin- ortadan kaldırılmasını emretmiş, bu putları yok edecek kişileri lider konuma yükselteceğini ilan etmiş, Seruya oğlu Yoav bu görevi yerine getirdikten sonra Hz. Davut'un ordusu şehri ele geçirebilmiştir.²⁴

Kudüs ilk defa Hz. Davut'un eliyle İsrailoğullarının hâkimiyetine geçse de zaman içerisinde yaşanan siyasi gelişmelere bağlı olarak bazen elden çıktığı, bazen yeniden İsrailoğullarının kontrolünde olduğu dönemler yaşanmıştır. Yahudi dinî metinlerinde bu çalkantılı süreçle ilgili değerlendirmeler yapıldığı görülür. Bu doğrultuda şehrin mükemmel kutsallığa Hz. Süleyman'ın saltanatında inşa edilen 1. Mabet döneminde

²³ *Mekhlita De-Rabbi Ishmael*, çev. Jacob J. Lauterbach (Philadelphia: The Jewish Publication Society, 2004), 1/Beshallah 4.

²⁴ R. Eliezer b. Hyrkanos, *Pirke de-Rabbi Eliezer*, 36; Bazı kaynaklarda bu iki putun birisinin kör, diğerinin topal olarak yapıldığı, aslında kör ile Hz. İshak'ın, topal ile de Hz. Yakup'un temsil edildiği, Hz. İbrahim'in yemininin ise onların ağzına yerleştirildiği ifade edilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Rashi, *The Complete Jewish Bible with Rashi Commentary*, çev. Rabbi A.J. Rosenberg (chabad.org) (Erişim 05 Haziran 2024), II. Samuel 5:6; Ayrıca bk. Rashi, *The Complete Jewish Bible with Rashi Commentary*, Judges 1:21.

sahip olduğu vurgulanmış, her ne kadar Babil Sürgününden dönüşle birlikte yıkılmış mabet yeniden inşa edilse, şehrin tamir ve tadili yapılsa da bunların asla ideal şekilde olmadığı ve şehrin 1. Mabet dönemindeki kutsallığını asla tekrar yakalayamadığı ifade edilmiştir.²⁵

Tarih boyunca Kudüs'te kutsallığın en önemli tezahürlerinden biri olarak Yahudi mabedi gösterilir. Yahudi kaynakları bu durumu mabette ve Kudüs'te tarih boyunca yaşandığı iddia edilen bir dizi mucize ile izah etmeye çalışarak bu bağlamda 10 mucize sıralar. Mabette yakmalık sunular sebebiyle oluşan et kokusundan dolayı hiçbir kadının düşük yapmadığı, günlük kurban ritüellerindeki et ve kana rağmen mabette hiç sinek görülmediği, Kudüs'te hiç kimseye yılan ve akrebin zarar vermediği, hac bayramlarında²⁶ kutsal topraklardaki Yahudilerin Kudüs'e gelmesine rağmen hiçbir zaman şehirde kalacak mekân problemi yaşanmadığı, mabet avlusunda sunaktaki ateşi hiçbir zaman yağmurun söndürmediği bu mucizeler arasında zikredilir.²⁷

Yahudi kaynaklarında Kudüs ile ilgili yer alan en ilginç değerlendirmelerden biri şehrin karşısına konumlandırılan başka bir şehirle, yani zıddıyla anlatılmasıdır. Kaynaklarda Kudüs ile Kayzerya kentlerinin birbirinin muhalifi oldukları, iki şehrin kaderinin taban tabana zıt olduğu ifade edilir. Yani Kudüs ile Kayzerya terazinin iki kefeşi mesabesindedir. İkisinin aynı dönemlerde yükselmesi mümkün değildir. Birisi huzur içinde ise diğesinde sıkıntı hâkim olacaktır. Aslında bu rivayetle ifade edilmek istenen, Kayzerya'nın Roma'yı Kudüs'ün de Yahudileri temsil ettiği. Dolayısıyla Yahudilerin ve Kudüs'ün abâd olabilmesinin yolu Roma yönetiminin hükümlerinin zayıflamasından ya da yıkılmasından geçmektedir.²⁸

1.4. Dünyanın Manevi Merkezi Olarak Kudüs

Yahudi kaynaklarında Kudüs'ün dünyadaki merkezi konumuna da vurgu yapılmaktadır. Buna göre dünyanın merkezinde vaat edilmiş topraklar yer alır. Vaat edilmiş toprakların merkezinde Kudüs, Kudüs'ün merkezinde ise Mabet bulunmaktadır. Ayrıca tüm milletlerin Kudüs'ün yerleşim yerlerinin en merkezinde yer aldığını, şehrin tüm dünyanın metropolü olduğunu ve bu şehrin Tanrı'nın arşının tam karşısında konumlandığını bildiği, dolayısıyla

²⁵ BT, Şavuot 16a; Maimonides, *Mishneh Torah*, Shekel Dues 4.

²⁶ Pesah, Şavuot ve Sukkot Bayramları Yahudilerin hac bayramlarıdır.

²⁷ Diğer zikredilen mucizeler ve konuyla ilgili geniş bilgi için bk. BT, Yoma 21a; Kudüs ve Mabette yaşanan 10 mucizeyle ilgili nispeten farklı bir liste için bk. Anthony J. Saldarini, *The Fathers According to Rabbi Nathan (Abot De Rabbi Nathan Versi-on B)* (Leiden: Brill, 1975), 39; Bazı mucizelerle ilgili ayrıca bk. H. Friedmann - Maurice Simon (ed.), *Midrash Rabbah: Ecclesiastes*, çev. Rabbi Dr. L. Rabinowitz (London: The Soncino Press, 1939), 9/1.7.8.

²⁸ BT, Megillah 6a.

hem coğrafi hem manevi olarak şehrin merkeziliğini kabul ettiği ifade edilmektedir.²⁹

Kudüs'ün merkeziliği, şehrin “kutsallığın yeryüzündeki merkezi” olduğu vurgusuyla da anlatılmaktadır. Yahudi kaynaklarına göre Tanrı yeryüzüne on birim kutsallık indirmiş, bunun dokuzunu Kudüs'e birini ise dünyanın geri kalanına bahşetmiştir. Kudüs içinde de kutsallığın giderek yoğunlaştığı bir derecelendirme yapılmakta, şehrin surlarının dışından başlayarak giderek artan kutsallık dairesinin Mabet'in “Kutsallar Kutsalı” kısmında en zirve noktaya ulaştığı vurgulanmaktadır.³⁰ Dolayısıyla Yahudi kaynaklarına göre yeryüzünde kutsallığın en yoğun ve en merkezi noktası Kudüs'tür.

Kudüs'ün manevi merkez oluşu şehrin ve Mabet'in Yahudi dinî yaşamındaki hayati konumundan hareketle de vurgulanmaktadır. Bireyin Mabet'e gelerek burada kefaret kurbanları kesmek suretiyle büyük günahlarından arınıyor olmasının yanı sıra Mabet'te günlük olarak kesilen kurbanların tüm Yahudilerin manevi arınmalarına vesile olduğu ifade edilmektedir. Dolayısıyla Kudüs, dindar bir Yahudinin manevi mutluluğunun vesilesi olarak onların hayatında merkezi bir rol oynamaktadır. Bu öneminden dolayı Kudüs'ün Yahudi kabileler arasında paylaştırılmadığı, her ne kadar şehir Yahuda ve Bünyamin kabilesinin sınırları içinde kalsa da özellikle Mabet tepesinin Hz. Davut tarafından tüm kabilelerden para toplanmak suretiyle ulusun ortak mülkü olarak satın alındığı ifade edilmek suretiyle şehrin bu durumu vurgulanmaktadır.³¹

1.5. Kudüs'ün Tebarüz Ettiği Bazı Özellikleri

Kudüs'ün dünya üzerinde pek çok özelliği ile öne çıktığı Yahudi kaynaklarında sıklıkla vurgulanan hususlardandır. Mesela, dünyaya indirilen on birim bilgelik, ihtişam ve güzelliğin dokuz biriminin Kudüs'e, bir biriminin ise dünyanın geri kalanına dağıtıldığı ifade edilir.³² Dolayısıyla bilgelik, ihtişam ve güzelliğin kahir ekseriyeti Kudüs'te bulunmaktadır. Hatta kaynaklarda Kudüs'ü bütün ihtişamı ve güzelliği ile görmeyen kişinin

²⁹ Nahmanides, *Commentary on the Torah: Bereishis/Genesis*, ed. R. Nosson Sherman - R. Meir Zlotowitz, çev. Yaakov Blinder (New York: Mesorah Pub. Ltd., 2004), 1/14:18; H. Friedmann - Maurice Simon (ed.), *Midrash Rabbah: Exodus*, çev. Rabbi Dr. S. M. Lehrman (London: The Soncino Press, 1939), 3/23:11; R. Yaakov Y. H. Pupko (ed.), *The Metsudah Midrash Tanchuma: Vayikra*, çev. R. Avrohom Davis (New York: Eastern Book Press Inc., 2004), 5/Kedoshim 10:1; Halevi, *Kuzari*, 4:10.

³⁰ *Mishnah* (sefaria.org) (Erişim 28 Şubat 2021), Kelim 1:6-9.

³¹ *BT*, Yoma 12a.

³² Saldarini, *Abot DeRabbi Nathan Version B*, 48; *BT*, Kidushin 49b; H. Friedmann - Maurice Simon (ed.), *Midrash Rabbah: Esther*, çev. Maurice Simon (London: The Soncino Press, 1939), 8/1:17.

hayatında güzel bir şehir görmüş olamayacağı da vurgulanmaktadır.³³ Bunlara ilaveten Kudüs'ten “dünyanın ışığı” ve “dünyanın neşesi” olarak söz edildiği, yabancıların dahi bu durumu bilip tecrübe ederek tasdiklediği iddia edilmektedir.³⁴

Şehrin vurgulanan bir diğer özelliği kalabalık ve büyük olmasıdır. Kudüs'te yirmi dört cadde olduğu, her caddede yirmi dört sokak bulunduğu ve buralarda her gün çok sayıda pazarların kurulduğu ve bu pazarların çok canlı olduğu, yüzlerce deveden oluşan kervanların yüklerini bu pazarlarda çok hızlı bir şekilde satabildiği ifade edilmektedir. Şehrin kalabalıklığından dolayı nüfusunun tespitinin neredeyse mümkün olmadığı, bunun için din adamlarından yardım alınarak bir tahminde bulunulabileceği belirtilerek Kral Agrippa'nın böyle bir yola başvurduğu ve her fışık kurbanından kendisine bir böbrek ayrılmasını istediği, bunun üzerine din adamlarının ona Mısır'dan çıkışta yer alan İsrailoğullarının sayısı olan altı yüz binin iki katı (yani bir milyon iki yüz bin) böbrek ayırdıkları, böylece kralın şehrin nüfusunun ne kadar kalabalık olduğunu tahmin ettiği kaynaklarda yer almaktadır.³⁵

Yahudi kaynaklarındaki Kudüs'ün güzellik, mükemmellik ve ihtişamına dair bütün bu abartılı anlatılara rağmen Filistin'in civardaki başka şehirlerinin belli başlı özelliklerinin Kudüs'te bulunmayışı Yahudi ilim adamlarını meşgul etmiştir. Örneğin Ginnosar bölgesinde yetişen son derece kaliteli meyvelerin Kudüs'te yetişmemesini ya da Tiberya'daki insanların çok rağbet ettiği kaplıcaların Kudüs'te bulunmamasını açıklama gereği duymuşlardır. İlim adamları bunları bir hikmete dayandırarak yorumlamışlar; eğer Ginnosar'ın meyveleri ya da Tiberya'nın kaplıcalarından daha iyileri Kudüs'te olsa insanların bu şehre kutsallığı ve Tanrı'nın emri olduğundan değil de güzel meyveleri ya da kaplıcaları gibi başka gerekçelerle de gelebileceğini, bu durumun şehrin kutsallığına uygun olmayacağını ileri sürmüşlerdir.³⁶

Benzer şekilde kaynaklarda Kudüs'e bu kadar üstünlükler atfediliyorken Yahudi kutsal kitabının Hz. Musa'ya ait olduğu kabul edilen ilk beş kitabında (Tora) şehrin adının neden pek yer olmadığı üzerinde de durularak bu durum çeşitli yorumlarla izah edilmeye çalışılmıştır. Bu gerekçelerden birisi, “diğer milletlerin dikkatini buraya çekmemek ve onların burayı

³³ BT, Sukkah 51b.

³⁴ Friedmann - Simon, *Exodus Rab.*, 3/52:5; Ayrıca bk. Leon Nemoy (ed.), *The Midrash on Psalms (Midrash Tehillim)*, çev. Willam G. Braude (New Haven: Yale University Press, 1959), 1/48:2; H. Friedmann - Maurice Simon (ed.), *Midrash Rabbah: Genesis II*, çev. Rabbi Dr. H. Friedmann (London: The Soncino Press, 1939), 2/59:5.

³⁵ H. Friedmann - Maurice Simon (ed.), *Midrash Rabbah: Lamentations*, çev. Rev. Dr. J. Rabbinowitz (London: The Soncino Press, 1939), 7/1:2.

³⁶ BT, Pesachim 8b.

ele geçirmesinin önüne geçmek” şeklinde zikrediliyorken bir diğer gerekçe “vahyin indiği dönemde şehri elinde bulunduranların buranın İsrailoğullarının en kutsal kenti olduğunu ve gelecekte İsrailoğullarının şehre sahip olacaklarını öğrenmeleri durumunda şehri tamamen tahrip ederek yok etmemeleri” olarak açıklanmıştır. Üçüncü bir gerekçe olarak “İsrailoğulları kabilelerinin her birinin bu derece kutsal bir kentin kendi toprakları içinde olmasını isteyerek bir iç mücadeleye girişmemeleri için” kutsal kitapta şehrin adına vurgu yapılmadığı ileri sürülmüştür.³⁷

1.6. Kudüs’ün Yıkılmasına Yüklenen Anlamlar ve Şehrin Korunması

Yukarıda tarih boyunca Kudüs’ün bazı dönemler istilalara maruz kaldığı, yağmalanıp tahrip edildiğine işaret edilmişti.³⁸ Bizzat Tanrı’nın kenti olan, yaratılıştan son derece özel bir konumda bulunan ve yeryüzünün en kutsalı addedilen şehrin, bu türden kötü durumlara neden maruz kaldığı, bu yıkım hadiselerinin nasıl anlaşılması gerektiği ve şehrin nasıl korunacağı Yahudi dinî literatürünün ele aldığı bir diğer husustur. Bu doğrultuda şehrin özellikle Nebukadnezar ve Titus eliyle maruz kaldığı büyük yıkımlara dair kaynaklarda çeşitli yorumlar yapılmıştır. Kudüs’ün İsrailoğullarının günahları yüzünden yok edildiği ve aynı sebeple İsrailoğullarının sürgüne gönderildiği; şehirde güvenilir insan kalmadığı ve adalet tesis edilmediği için yok edildiği; şehir halkının sabah ve akşam yapılması farz olan Şema duasını kasten terk ettiği için bu felaketlerin yaşandığı; Kudüslülerin birbirinden utanmadan hayasızca hareket ettiğinden şehrin yıkıldığı; kimsenin durumuna ya da konumuna uygun davranmadığı için Kudüs’ün harap olduğu; insanların birbirine iyiliği emredip kötülükten birbirlerini vazgeçirmediklerinden şehrin bu felaketlere maruz kaldığı; Tevrat alimleri küçümsendiği için şehrin bu akıbete uğradığı yorumları bu izah çabalarına örnek olarak zikredilebilir.³⁹

Kaynaklarda her iki mabedin yıkımını da ayrı ayrı günah ve gerekçelerle izah eden yorumlar da vardır. Buna göre Süleyman Mabedi İsrailoğullarının

³⁷ Moses Maimonides, *The Guide for the Perplexed*, çev. M. Friedlaender (Illinois: Varda Books, 2002), 3: 45.

³⁸ Yahudi tarihinde iddia edildiğinin aksine Kudüs’ün aslında Yahudilerin yaşadığı çeşitli sürgün, yıkım, işgal vb. tarihî olaylara bağlı olarak kutsallaştırıldığı bir sürecin sonunda söz konusu hususiyetine kavuştuğu ile ilgili görüşler için bk. Eldar Hasanoğlu, “Tanah’a Göre Kudüs’ün Kutsallaşma Süreci”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/2 (2015), 125-148; Ayrıca bk. Salime Leyla Gürkan, “Yahudiliğin Kudüs’e Bakışı: Tarih ile Mit Arasında Kudüs”, *Tarih ile Mit Arasında Kudüs*, ed. Mensur Akgün (Ankara: Kopernik, 2020), 123-133.

³⁹ *BT, Shabbat 119b*; R. Yaakov Y. H. Pupko (ed.), *The Metsudah Midrash Tanchuma: Bereishis I*, çev. R. Avrohom Davis (New York: Eastern Book Press Inc., 2004), 1/ Noach 12:12.

üç temel günahı yüzünden yıkılmış olup bu günahlar putlara tapma, yasaklanmış cinsel ilişkiler ve kan dökülmesidir. İkinci Mabedin yıkımı için ortaya atılan günah ise daha ilginçtir. Bu günah Yahudi toplumu arasında sebepsiz kin ve nefretin var olması, halkın birbirine karşı kin ve nefretle dolu olmasıdır. Yahudi kaynaklarına göre Tanrı'nın yeryüzündeki en kutsal mabedinin yıkımına ve Tanrı'nın halkının (İsrailoğulları) kutsal topraklardan sürgününe bu günahlar sebep olmuştur.⁴⁰

Yahudi kaynaklarında bu konuda ortaya atılan yorumlardan biri hem şehrin yıkımını hem de nasıl korunacağını izah etmeye çalışır. Buna göre Kudüs, okullardaki çocukların Tevrat çalışmalarının kesintiye uğra(tıl)ması sebebiyle yıkıma uğramıştır. Şehrin gerçek muhafızı Tevrat olarak görülür ve savaşta şehrin kapılarının korunmasının, burada sadece Tevrat çalışmayla iştigal eden bir zümrenin mevcudiyetiyle mümkün olacağı vurgulanır. Tevrat çalışmaya yüklenilen anlam Tanrı'nın ağzından aktarılan şu ifade ile daha iyi anlaşılır: "Süleyman'ın mabette kurban edeceği binlerce yakmalık sunu yerine bir gün Tevrat ile meşgul olunması benim için daha makbuldür."⁴¹

Bu konuyla ilgili ilginç bir diğer yorum ise Tanrı'nın ağzından Kudüs'ün yıkımı ve en sonunda Tanrı'nın şehri bizzat kendi eliyle yeniden inşa edeceğidir. Tanrı öncelikle şehrin yıkıma uğraması ve İsrailoğullarının sürgüne gönderilmesinin sebebinin halkın günahkarlığı olduğunu ifade ettikten sonra şehrin yıkılmış olmasının Tanrı'nın burayı unutup terk ettiği anlamına gelmediği de vurgulanmakta, Tanrı'nın Kudüs'ü yeniden inşa ederek İsrailoğullarını sürgünden geri toplayacağını, ancak bunu İsrailoğullarının şehrin taşlarını, tozlarını kucaklayacak kadar özledikleri bir zamanda yapacağını ve Tanrı'nın eliyle inşa edilen şehrin bir daha asla harap olmayacağını vaat etmektedir.⁴²

1.7. Kudüs Sakinlerinin Üstünlükleri

Yahudi kaynakları şehri hemen her konuda özel bir konuma yerleştirdikleri gibi şehrin sakinleri ile ilgili de benzer bir yol izlemiştir. Eserlerde Kudüs halkının fiziki olarak çok güzel olduğuna⁴³ dair ifadelerden başlayarak halkın bir dizi karakter özelliklerinin sıralandığı görülür. Örneğin, Kudüslülerin son derece vicdanlı, güçlü muhakemeye

⁴⁰ BT, Yoma 9b.

⁴¹ Leon Nemoy (ed.), *The Midrash on Psalms (Midrash Tehillim)*, çev. Willam G. Braude (New Haven: Yale University Press, 1959), 2/122:1; BT, Makkot 10a.

⁴² BT, Berakhot 32b; Solomon Buber (ed.), *Midrash Tanhuma (Buber Recension)*, çev. John T. Townsend (Sefaria, 1989), Noach 17; Ayrıca bk. Halevi, *Kuzari*, 5:27; Bu duruma Yahudi kutsal kitabında da işaret edildiği belirtilir. İlgili cümleler için bk. *Kitab-ı Mukaddes*, Yeşaya 51:21-52:1.

⁴³ BT, Bava Metzia 84a.

sahip, bilge oldukları,⁴⁴ dinî bilinçle ve hassasiyetle hareket ettikleri ifade edilir. Bu bağlamda, yanlarında kimin oturduğunu bilmeden yemek sofrasına oturmadıkları, kendileriyle birlikte kimlerin yer aldığını bilmeden mahkemede bulunmadıkları, kendileriyle aynı belgeye kimlerin imza attığını bilmeden o belgeyi imzalamadıklarına değinilir.⁴⁵

Kudüs halkının temayüz ettiği bir diğer özelliğinin üstün zekâları olduğu ifade edilmektedir. Diğer şehirlerin sakinlerinin bu durumu bildiğinden şehirlerine gelen Kudüslülere meclislerin şeref koltuğunu teklif ettikleri iddia edilmekte, bu anlatı Kudüslülerin üstün zekalarını ve bilgeliklerini ortaya çıkaran bir dizi menkıbeyle desteklenmeye çalışılmaktadır.⁴⁶ Ancak söz konusu iddianın zirve noktası Kudüslülerle Atinalıların zekâ olarak yarışırıldığı rivayetlerdir. Çok eski zamanlardan beri genellikle Atina'nın felsefe, akıl, bilgi ve hikmetin merkezi olarak kabul edilmesinden hareketle Yahudi kaynaklarının yer verdiği bu rivayetlerde Kudüslülerin Atinalılara bu hususlarda üstün gelmeleri, dolayısıyla da dünyanın en zeki, bilge ve hikmetli kişilerinin Kudüslüler olduğu iddiası vurgulanmaktadır. Bu rivayetlerde bazen bir Atinalının Kudüs'ü ziyareti, bazen bir Kudüslünün Atina'yı ziyareti sırasında yaşandığı ileri sürülen diyaloglarda tarafların birbirine sorduğu çeşitli sorular söz konusudur. Ancak her durumda – bir çocuk, hatta kör bir köle bile olsa- Kudüslü, Atinalıya karşı bilgelik ve zekâda üstün gelmekte, Atinalılar onlarla bu hususlarda boy ölçüşmemektedir.⁴⁷

Yahudi kaynaklarında Kudüs halkının üstünlükleriyle ilgili bir diğer husus evlilikle ilgili hükümlerde kendini gösterir. Buna göre Kudüslü erkek ve kadınlar diğer bölgelerde yaşayanlardan üstündür. Kudüslü bir kadınla evlenmek isteyen farklı şehirden bir kişinin kadına ağırlığınca altın, benzer şekilde farklı şehirden bir kadının Kudüslü bir erkekle evlendiğinde de erkeğe ağırlığınca altın verdiği kaynaklarda ifade edilir.⁴⁸

1.8. Zamanın Sonunda Kudüs

Kâinatın yaratılışının öncesinden başlatılan Kudüs'ün ehemmiyeti vurgusu Yahudi dinî literatürü tarafından dünyanın sonu ile ilgili anlatılarda da sürdürülmektedir. Buna göre şehir, ahir zamanda ve hesap gününde sadece Yahudiler için değil tüm insanlık için merkezî rolüne devam edecektir. Ancak bu zaman diliminde öncelikle Yahudilerin kaderinde çok önemli bir yerde olacaktır. Tanrı ahir zamanda sürgüne gönderilmiş olan

⁴⁴ Bu bağlamda Kudüs'ün havasının insanları bilge kıldığı da ifade edilmiştir. Bk. *BT*, Bava Batra 158b.

⁴⁵ *BT*, Sanhedrin 23a.

⁴⁶ Friedmann - Simon, *Lam. Rab.*, 7/1:4.

⁴⁷ Bu hususta çeşitli örnekler için bk. Friedmann - Simon, *Lam. Rab.*, 7/1:4-13.

⁴⁸ Friedmann - Simon, *Lam. Rab.*, 7/4:2.

tüm İsrailoğullarını kutsal topraklara geri getirecek, akabinde Kudüs'ü bizzat kendisi dört başı mamur şekilde yeniden kuracaktır.⁴⁹

Tanrı'nın bizzat Kudüs'ü yeniden mükemmel bir şekilde getireceği anlatılarının farklı boyutları dikkat çekmektedir. Öncelikle her ne kadar halkın işlediği günahlar sebebiyle Tanrı bu kutsal şehrin tahribine izin verse de şehri göz ardı edip bir kenara atmayı, surlarına bekçi gibi yerleştirdiği iki meleği her gün kendisine şehri tekrar eski ihtişamına geri döndüreceğini hatırlatmakla görevlendirdiği ifade edilmekte,⁵⁰ geçmişte bu şehirde Tanrı'ya karşı işlenmiş olan büyük günahların hepsini Tanrı'nın unutup bağışlayacağı da vurgulanmaktadır.⁵¹

Tanrı'nın ahir zamanda İsrailoğullarını sürgünden huzur, barış ve selamet içinde geri döndürerek Kudüs'e toplayacak olması⁵² ve Kudüs'ü bizzat yeniden inşa edeceğine dair rivayetler birtakım olağanüstülükler de ihtiva etmektedir. Kudüs'ün tarih boyunca diğer milletlerin elinden uğradığı yıkımlar sırasında şehirden yok edilen her bir akasya ağacının bile bu süreçte Tanrı tarafından geri döndürüleceği ifadeleri ile sürgündekilerin şehre döndürüldüğünde rahat etmeleri için şehrin Şam kapılarına kadar genişletileceği ile ilgili yorumlar bu duruma örnek olarak zikredilebilir.⁵³ Bu konuyla ilgili ayrıca Kudüs'ün tarih boyunca yıkımı için üzümlü yas tutanların şehrin yeniden kurulmasıyla sevinmeyi hak ettikleri ve Tanrı'nın bunu sağlayacağı da ifade edilir. Bu bağlamda oruç ibadetiyle ilgili bir hususa dikkat çekilir. Buna göre, Yahudilikte oruç ibadeti genelde keder ve matemle ilişkilendirilir. Yıl içindeki tutulan oruçların en önemlilerinden biri Mabel'in iki yıkımının da gerçekleştiği gün olduğuna inanılan Av ayının 9'unda tutulan oruçtur. İşte bu noktada gelecekte Tanrı Kudüs'ü yeniden kurduğunda matem için tutulan bu orucun artık tutulmasına gerek kalmayacağı ve 9 Av'ın o zamandan itibaren sevinç günü haline geleceği kaynaklarda yer almaktadır.⁵⁴

⁴⁹ Pupko, *Midrash Tanchuma: Bereishis I*, 1/Noach 12:11; William G. Braude, *Pesikta Rabbati* (New Haven and London: Yale Univ. Press, 1968), 31:1; Ayrıca bk. *Kitab-ı Mukaddes*, İşaya 52:9-10; 62:1-4; Zekeriya 8:7-8.

⁵⁰ *BT*, Menachot 87a.

⁵¹ Braude, *Pesikta Rab.*, 31:1.

⁵² Buber, *Tanhuma Buber*, Tzav 10.

⁵³ H. Friedmann - Maurice Simon (ed.), *Midrash Rabbah: Song of Songs*, çev. Maurice Simon (London: The Soncino Press, 1939), 8/7:5; *Yalkut Shimoni*, Nach 450:1-8; *Pesikta de-Rab Kahana*, çev. William G. Braude - Israel J. Kapstein (Philadelphia: Jewish Publication Society of America, 1975), 20:7; Braude, *Pesikta Rab.*, 31:1.

⁵⁴ *BT*, Roş Haşana 18b; Braude, *Pesikta Rab.*, 28:1; Zaten Kudüs "dünyanın neşesi" olarak biliniyordu. Yıkımı ile dünyanın neşesinin ortadan kalktığı, Tanrı'nın şehri tekrar kurmasıyla neşenin dünyaya böylece geri geleceği de bu bağlamda yorumlarda ifade edilmektedir. Bilgi için bk. Friedmann - Simon, *Exodus Rab.*, 3/52:5.

Kudüs'ün gelecekte genişletilecek olması kaynaklarda başka bir bağlamda daha konu edinilmektedir. Buna göre Kudüs Yahudilerce dünya hayatının sonunda insanlığın toplanacağı ve nihai yargının gerçekleşeceği yer olarak görüldüğünden bütün insanların küçücük bir şehre nasıl toplanacağıyla ilgili sorulara cevaben Tanrı'nın şehri herkesin akın akın geldiğinde sığacağı kadar genişleteceği ifade edilir. Bu yorum nehir-deniz ilişkisiyle izah edilmeye çalışılmakta, nasıl ki tüm nehirler denizlere boşalsa da denizler taşmıyorsa aynı şekilde tüm insanlık Kudüs'e yargı için akın akın gelse de şehrin dolmayacağı iddia edilmektedir.⁵⁵ Ayrıca nihai yargı ile ilişkili olarak şehir hakkında bir diğer iddia da son derece dikkat çekmektedir. Yahudi kaynakları cehennemün üç kapısı olduğunu, bu kapılardan birinin Kudüs'te bulunduğunu ileri sürmektedir. Dolayısıyla Kudüs'te yapılacak yargılama neticesinde burada bulunan kapı anlamlı hale gelecektir.⁵⁶

2. Yahudi Dinî Literatüründe Kudüs'e Özel Hükümler

Çalışmanın ilk kısmında Kudüs'ün Yahudi kaynaklarında teorik olarak (agadik)⁵⁷ nasıl görüldüğünü ortaya koymaya çalıştık. Bu kısımda ise bir Yahudinin dinî hayatında, dinin tatbiki ve Yahudi ritüelleri ile bağlantılı olarak Kudüs'e özel ne tür ahkâmın yer aldığını izah etmeye çalışacağız.

2.1. Kudüs'ün Yahudi İbadetindeki Merkezi Rolü ile İlgili Hükümler

Kudüs Yahudi dinî yaşamı ve ritüelleri için çeşitli boyutlarıyla hayati önemi haizdir. Öncelikle şehir tüm Yahudilerin kiblesidir. Dünyanın her bölgesinde ibadet için sinagoglarda toplanıldığında Kudüs'e dönerek ibadet edilmektedir. Kudüs şehrinde bulunanların kible olarak Mabed'e yönelmesi gerekirken, Mabed'in içindekiler ise ibadet için Mabed'in en kutsal yeri kabul edilen "Kodeş ha-Kodaşim" (Kutsallar Kutsalı) denilen bölüme dönerek ibadetlerini ifa ederler.⁵⁸

Yahudilikte hac ibadeti de Kudüs merkezli olarak tanzim edilmiştir. Filistin'de yaşadıkları ve Mabed'in ayakta olduğu zamanlarda bölgede yaşayan Yahudilerin yıl içerisindeki Pesah, Şavuot ve Sukkot bayramlarında hac için Kudüs'te bulunmaları gerekiyordu. Küçük çocuklar, kadınlar, körler, topallar, yaşlılar ile fiziksel ve zihinsel hastalar dışındaki herkes bu emri yerine getirmek zorundaydı. Ancak zorunluluk olmasa bile kadınların ve küçük çocukların da Kudüs'e yapılan bu hac yolculuklarına

⁵⁵ Friedmann - Simon, *Gen. Rabbah*, (1939), 1/5:7; Friedmann - Simon, *Eccl. Rab.*, 9/1:7; *BT*, Ketuboth 111b; Ayrıca bk. *Kitab-ı Mukaddes*, İşıya 2:2-4; 51:3; Yeremya 3:17.

⁵⁶ *BT*, Eruvin 19a.

⁵⁷ Yahudilikte dinin pratikle ilgili kısmı "halaha", bunun dışına kalan teorik, felsefi, etik vb. kısmı "agada" kavramlarıyla ifade edilir.

⁵⁸ *Kitab-ı Mukaddes*, I. Krallar 8:48; *BT*, Berakhot 27a, 30a; Buber, *Tanhuma Buber*, Vayishlach 21.

katılabildikleri de kaynaklarda yer alır. Böylece hac ibadetinin ancak Kudüs ve Mabetle birlikte gerçekleştirilebilmesi sebebiyle her yıl üç bayramda- bir kısmı eşleri ve çocuklarıyla birlikte olmak üzere- bütün Yahudi erkekleri Kudüs'te arz-ı endam ediyordu.⁵⁹ Günümüzde ise her ne kadar Kudüs'ün kontrolü ve yönetimi büyük oranda ellerinde olsa da, Yahudilerin Mabedi bulunmadığından dolayı hac ibadetinin ifası mümkün değildir.

Yahudilikte en temel ibadetlerden biri de kurbandır. Bu durum Yahudilikte kurbanla ilgili ahkâmın yoğunluğundan kolaylıkla görülebilir. Bir Yahudinin hayatını kuşatan dinî emir ve yasaklar (mitzvot) 613 tanedir.⁶⁰ Bunların yüzden fazlası, yani yaklaşık altıda biri kurban ibadetiyle alakalıdır. Dolayısıyla kurban ibadeti Yahudiler için son derece önemlidir. Bu ibadetin bireysel ve toplu olarak çok farklı çeşitleri vardır. Yahudi toplumu adına kesilen günlük zorunlu “Tamid” kurbanı, istemeden/kasıtsızca işlenen günahların kefareti için kesilen “Hatat” kurbanı, şükür, barış ve esenlik için kesilen “Şlamim” kurbanı, günah işlenip işlenmediğiyle ilgili bazı şüpheli durumlarla ilgili kesilen “Aşam” kurbanı örnek olarak zikredilebilir. Hz. Süleyman tarafından mabet inşa edilmeden önce Yahudilerin farklı yerlerde lokal olarak sunaklarda kurban takdimleri söz konusu olsa da, Mabet'in inşası sonrasında Yahudilerin kurban ibadetini sadece Kudüs'teki Mabet'te yerine getirebileceği hükme bağlanmış, söz konusu lokal sunaklar ve Mabet haricinde herhangi bir yerde kurban kesilmesi yasaklanmıştır. Dolayısıyla Kudüs'teki Mabet yoksa kurban ibadetinin yerine getirilmesi de söz konusu olamaz. Buna bağlı olarak M.S. 70 yılında Mabet'in yıkımından günümüze Yahudiler kurban ibadetini yerine getirememektedir.⁶¹

2.2. Kudüs'te Yaşamaya Dair Hükümler

Bu konuyla ilgili ilk söylenmesi gereken şey Yahudiliğin tam ve en mükemmel haliyle sadece vaat edilen topraklarda, özellikle de buranın kalbi mesabesindeki Kudüs'te yaşanabileceğine olan vurgudur. Bu durumun önemine dikkat çeken Yahudi kaynakları öncelikle kutsal topraklarda yaşamanın Tevrat'ta yer alan bütün mitzvalara (emir-nehî) eşdeğer olduğunu vurgulamış, kutsal topraklar dışında yaşayan kişileri Yahudilerin inandığı tanrıya inanmamakla itham etmiş, hatta bu kişilerin putperest olarak değerlendirilebileceğini beyan etmiştir. Dolayısıyla bütün bunlara

⁵⁹ *Kitab-ı Mukaddes*, Çıkış 23:14-17; 34:18-19; Tesniye 16:1-17; Hac ibadetiyle ilgili çeşitli konular hakkında bilgi için bk. *BT*, Pesachim 89a; Gittin 25a; Yoma 12a, 21b; Nedarim 23a.

⁶⁰ Yahudilikte 613 Emir ve Yasakla ilgili geniş bilgi için bk. Kübra Güneş, *Yahudilikte 613 Emir ve Yasak-(İbn Meymun (Maimonides) Örneği)* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014).

⁶¹ Maimonides, *Mishneh Torah*, Sacrificial Procedure 1-19; *BT*, Menachot 50a, 50b; *Mishnah*, Zevachim 14:8.

dayanarak kutsal topraklar dışında yaşamının caiz olmadığı kaynaklarda ifade edilmiştir.⁶² Ayrıca Filistin dışında saraylarda huzur ve refah içinde, hatta Yahudi kişilerin yönetimi altında yaşamaktansa Filistin’de azınlık halinde putperest yönetimler altında, çöllerde bile yaşamının dinen daha doğru olduğuna da yer verilmiş,⁶³ kutsal topraklardaki küçük bir inanan grubunun Tanrı katında kutsal topraklar dışında kurulabilecek Yahudi Yüksek Mahkeme’sinden daha kıymetli olduğu belirtilmiştir.⁶⁴ Dolayısıyla Yahudi kaynaklarına göre kutsal topraklarda ikamet eden, İbranice konuşan, sabah akşam Şema duasını okuyan kimsenin ahirette lütuf göreceği ve mutlu bir kişi olacağı ifade edilmiştir.⁶⁵

Kudüs’te yaşamayla alakalı başka dinî hükümler de bulunmaktadır. Bu kurallarda bir kişinin ailesiyle Kudüs’te yaşamaya karar vermesi ya da bu şehre göçmesiyle ilgili durumlar düzenlenmiştir. Bu kurallardan birine göre herhangi bir kimse Kudüs şehrinde ailesiyle yaşıyorken şehirden göç etmek ve başka bir yere yerleşmek istese bile eşini ve/veya ailesini bu kutsal kentten kendisiyle birlikte göçmeye zorlayamaz. Ancak, ailesiyle başka bir şehirde ikamet eden bir kimse Kudüs şehrine göç etmek istediğinde eşini ve/veya ailesini kendisiyle birlikte Kudüs’e göçmeye zorlayabilir. Eğer kişinin karısı Kudüs’e göçmek ister ve koca bunu istemezse evlilik akdindeki (ketuba) ekonomik şartları ödeyerek eşini boşaması gerekir. Tam tersi yaşanırsa, yani koca Kudüs’e göçmek isterken karısı onunla gelmek istemezse bu durumda koca hiçbir şarta bağlı olmaksızın eşini boşayabilir. Benzer durum İbrani köleleri de kapsar. Bir kişi kölesini Kudüs’ten ayrılmaya zorlayamaz. Eğer kendisi Kudüs’ten başka bir yere göçecekse ve kölesi şehirden ayrılmak istemiyorsa kişi kölesini Kudüs’te satmalı, onu şehirden zorla ayırmamalıdır. Dolayısıyla bu yasalardan hareketle Yahudi ahkâmının her durumda Yahudileri Kudüs’te yaşamaya teşvik ettiğini söyleyebiliriz.⁶⁶

Yahudi kaynaklarında Kudüs’te yaşamayla ilgili yukarıda zikredilenlerden başka hükümler de yer almaktadır. Örneğin surlarla çevrili bir şehirde yapılan ev satışında satıcının satıştan sonraki bir yıl içinde

⁶² *Sifre: A Tannaitic Commentary on the Book of Deuteronomy*, çev. Reuven Hammer (New Haven and London: Yale Univ. Press, 1986), Piska 80; *BT*, Avoda Zara 8a; Ketubot 110a; 111b.

⁶³ Maimonides, *Mishneh Torah*, Kings and Wars 5:12 (Aynı kaynakta -5:9’da- kutsal topraklardan ayrılmaya izin verilen istisna durumlar da sıralanmıştır. Bunlar Tevrat öğrenmek, evlenmek ve Yahudi olmayanlardan korunmak ve ticarettir. Ancak bunlar kısmi süreli ayrılıklar için istisnadır. Çok şiddetli bir kıtlık yaşanmadığı takdirde kutsal topraklar dışına kalıcı olarak yerleşmek mümkün değildir); Ayrıca bk. Friedmann - Simon, *Gen. Rabbah*, 1939, 1/39:8.

⁶⁴ *Kudüs Talmudu* (Sefaria) (Erişim 20 Ekim 2020), Sanhedrin 1:2.

⁶⁵ *KT*, Şekalim 3:3-4:1.

⁶⁶ *BT*, Ketubot 110b; *Mişna* (Erişim 11 Şubat 2021), Ketubot 13:11.

kararından vazgeçme ve satış işlemini iptal etme hakkı vardır.⁶⁷ Ancak Kudüs şehri bu uygulamanın istisnasıdır. Burada satıcının bir yıl içinde cayma hakkı yoktur.⁶⁸ Bir diğer örnek olarak vaat edilmiş topraklarda yabancıların yerleşmesi mümkün iken Kudüs şehrine has olarak yabancıların daimî ikamet için yerleşimine izin verilemeyeceği ifade edilmektedir.⁶⁹

Kudüs sakinlerine has bazı geleneklere de kaynaklarda yer verilmektedir. Bunlarla şehirde cari, yerleşik bir kültürün olduğu vurgulanmaya çalışılmaktadır. Mesela şehrin sakinlerinin evlerin girişlerine bir bez serdikleri, bu bez serili olduğu müddetçe (hac bayramlarında) gelen misafirlerin içeri girebildiği, eğer bez kaldırılmış ise eve sadece üç kişinin kabul edildiği ifade edilir. Yine şehirde evlerde yemekleri genelde aşçıların yaptığı, Kudüslülerin en az iki defa çağrılmadıkça bir davete, ziyafete katılmadıkları da bu bağlamda zikredilir. Ayrıca Sukot bayramlarında Kudüslülerin ellerinde taşıdıkları “lulav”⁷⁰ neredeyse hiç ellerinden bırakmadıkları, evlerinden çıkıp sinagoga gittiklerinde, Şema duası okurken, bayramla ilgili diğer ritüelleri ifa ederken, hasta ziyareti yaptıklarında gün boyu ellerinde lulav olduğu, sadece Tevrat çalışacaklarında lulavlarını oğullarına ya da kölelerine emanet ettikleri de kaynaklarda yer almaktadır.⁷¹

2.3. Kudüs'ün Kutsiyetini Korumaya Dair Bazı Hükümler

Şehrin son derece kutsal kabul edilmesine bağlı olarak bu kutsallığın muhafazasına yönelik çeşitli düzenlemelere kaynaklarda yer verilmiştir. Bu bağlamda şehirle ilgili çok sayıda kısıtlama ve yasak bulunmaktadır. Şehir sınırları (surları) içinde geceleyin ceset tutulamaması, insan kemikleri taşınmaması, defin yapılamaması ya da mezar/mezarlık bulunmaması,⁷² şehir surları içinde kötü koku oluşmaması ve sinek vb. haşerat ve böceklerin gelmemesi için meyve bahçesi kurulamaması, bir yerin çöplük yapılamaması, duman ve is oluşmaması için şehir içinde fırın açılmaması, ritüel olarak temiz ve kirli şeylerin karışmasına neden olabileceği için tavuk yetiştirilememesi gibi yasaklar örnek olarak zikredilebilir.⁷³

⁶⁷ *Kitab-ı Mukaddes*, Levililer 25:29-30.

⁶⁸ *BT*, Bava Kamma 82b.

⁶⁹ Saldarini, *Abot DeRabbi Nathan Version B*, 35; Maimonides, *Mishneh Torah*, The Chosen Temple 7:14.

⁷⁰ Sukot bayramında “arbaa minim” denilen dört çeşit bitki kullanılmıştır. Palmiye ağacı dalı olan “lulav”, ağaç kavunu “etrog”, mersin ağacı dalı “hadas” ve söğüt ağacı dalı “arava” bu bitkileri oluşturur. Bu hükmün Tevrat’taki kaynağı için bk. *Kitab-ı Mukaddes*, Levililer 23:40.

⁷¹ Friedmann - Simon, *Lam. Rab.*, 7/4:4; *BT*, Sukkah 41b.

⁷² Kaynaklarda Davut hanedanı ve Peygamber Hulda'nın mezarlarının bu yasağın istisnaları olduğu vurgulanır.

⁷³ *BT*, Bava Kamma 82b; *KT*, Bava Kamma 7:7; Maimonides, *Mishneh Torah*, The Chosen Temple 7:14.

Bunlara ilaveten dinî bazı hükümlerle ilgili olarak Kudüs'e özel düzenlemeler de göze çarpar. Mesela Yahudilikte şehir dışında, iki şehir arasında fail-i meçhul bir ceset bulunduğu cesedin en yakınındaki şehrin ahalisinin, bu cinayetten masum olduklarının ifadesi olarak bir düve getirmeleri ve bu düvenin boynu kırılmak suretiyle kurban edilmesi Kudüs şehri için uygulanmaz. Kudüs ahalisinin “egla arufa” denilen bu uygulamadan muaf olduğu kaynaklarda ifade edilir. Benzer şekilde normal şartlarda evlerin balkonunun bulunması son derece doğal bir durum iken Kudüs şehrinde evlerin kamusal alana uzanacak şekilde balkon inşaatına izin verilmez. Bunun nedeni “tumat ohel” denilen uygulama gösterilir. Cesetle aynı çatı altında olmak veya cesedin altında ya da üstünde olacak şekilde bulunmaktan dolayı manen necis sayılmak anlamına gelen bu hüküm sebebiyle, balkonda bulunabilecek bir ceset yüzünden balkonun altından geçebilecek insanların bilinçsiz şekilde manevi kirliliğe maruz kalmaması için böyle bir yasak getirildiği ifade edilmiştir.⁷⁴

Kudüs'ün istisna edildiği bir diğer dinî hüküm ise cüzam ile alakalıdır. Yahudi kaynaklarında diğer şehirlerin aksine Kudüs söz konusu olduğunda şehirdeki hiçbir evin cüzam sebebiyle manevi olarak necis sayılmayacağı yer alır. Bu istisnaya gerekçe olarak Kudüs şehrinin İsrailoğulları kabileleri arasında paylaşılmayıp kutsallığından dolayı tüm kavme ait olması sebebiyle cüzam hükmüyle ilgili Tevrat'ta geçen “size mülk olarak vereceğim ülkedeki bir ev” ifadesinin bu şehri kapsamaması gösterilir.⁷⁵

Yahudi kaynaklarında Kudüs'ün kutsallığının korunmasıyla ilgili yukarıda zikrettiğimiz çeşitli hükümlere yer verilmesinin yanı sıra korunan kutsallığın Kudüs sakinlerinin üzerindeki tezahürlerinden de bahsedilir. Şehrin korunan kutsallığının tarih boyunca on mucizeyi ortaya çıkardığı sıralanır. Mabette icra edilen yakmalık kurbanların kokuları nedeniyle hiçbir hamile kadının düşük yapmadığı, kurban etlerinin sıcak hava vb. etkilere rağmen asla bozulmadığı, et ve kana rağmen Mabet bölgesinde hiç sinek görülmediği, yağmur nedeniyle kurbanları yakmak için bulunan ateşin hiç sönmediği, yakılan kurbanların dumanının rüzgarla şehre dağılarak halka rahatsızlık vermediği, hac bayramlarında onca insan şehre gelse de kimsenin dışarda kalmayıp herkesin kolayca yer bulabildiği, Kudüs ahalisine yılan ve akrebin zarar vermediği gibi mucizeler bu babda sıralanmaktadır.⁷⁶

⁷⁴ BT, Sotah 45b; Bava Kamma 82b; Maimonides, *Mishneh Torah*, The Chosen Temple 7:14.

⁷⁵ BT, Bava Kamma 82b.

⁷⁶ *Pirke Avot*, çev. Rav Naftali Haleva (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 2004), 5:7.

Kudüs şehrinin kutsallığını yansıtan son derece dikkat çeken bir hüküm de Mabet ve civarındaki yapılar başta olmak üzere şehrin duvarları ya da kulelerinde yer alan taşlarla ilgilidir. Yahudi kaynakları şehrin Tanrı'ya ait olduğu düşüncesinden hareketle bu taşların Tanrı için vakfedilmiş kabul edilmesi gerektiğine vurgu yapar. Buna göre savaşlar vb. nedenlerle başta Mabet olmak üzere şehrin temel yapıları zarar görse ya da yıkılsa bile buralara ait taşların Tanrı için vakfedilmesi sebebiyle kişilerin bunlardan faydalanması, bunları alıp kullanmasının doğru değildir. Bunlardan menfaat temin edenler dinen sorumludur.⁷⁷

2.4. Kudüs'ün Ekonomik ve Ticari Yapısına Yönelik Hükümler

Şehrin korunmasına yönelik tedbirler, bu doğrultuda alınan kararlar nokta-i nazarından Yahudi kaynaklarında Kudüs'ün pazarları ve ticari yapısının da gözetildiği görülmektedir. Bu noktada şehrin kutsallığı ve ibadetlerdeki merkezi rolü sebebiyle dışarıdan gelen misafirlerle birlikte oluşacak kalabalık nüfusun ihtiyaçlarının giderilmesi, ortaya konan yasaların temel amacı gibi durmaktadır. Zirai ürünlerle ilgili “maaser şeni” uygulaması buna örnek olarak verilebilir. Bu uygulama şöyledir: Yahudiler yedi yıllık dönemler halinde zirai faaliyetlerini planlar ve yedinci yıl (şemita) bu faaliyetlere ara verir. Ziraat yapan bir Yahudi her yıl ürünlerinin 1/10'unu ilk ondalık (maaser rişon) olarak vermesinin yanı sıra yedinci yılı takip eden birinci, ikinci, dördüncü ve beşinci yıllarda ikinci ondalık (maaser şeni) olarak belli ürünlerin⁷⁸ 1/10'unu hac için Kudüs ve Mabede giderken kullanmak üzere ayırmak zorundadır. Kutsal topraklarda uzak yerlerde yaşayanlar bu ürünleri taşıyarak Kudüs'e getirmeleri zor olduğundan kendi kasabalarında ürünlerini satın parasını Kudüs'e getirebiliyorken, şehrin bir günlük yürüyüş mesafesi civarında yaşayanlar için bu hüküm istisna edilmiş, şehrin dört yönünde de belirli bir sınır tayin edilerek o sınırdan içeride yaşayanların ürünlerini kesinlikle Kudüs pazarlarına çıkarmaları, böylece şehrin pazarlarının meyve tezgahlarıyla süslenmesi, şehirde bol miktarda meyvenin bulunması için tedbir alınmıştır.⁷⁹

Kudüs pazarlarında satılan ürün bolluğunun sağlanmasına yönelik bir diğer uygulama, dikilen bir bağın dördüncü yılda verdiği ürünlerin de Kudüs'e getirilmesi zorunluluğudur. Tevrat'a göre kutsal topraklarda meyve ağacı ya da üzüm bağı dikildiğinde ilk üç yıl meyvenin yenmesinin caiz olmadığı, dördüncü yılda meyvenin tamamen Tanrı için şükran sunusu olarak takdim edilmesi gerektiği, ancak beşinci yıl meyvenin yenebileceği bildirilmektedir.⁸⁰ İşte bu durumdaki meyvelerden Kudüs

⁷⁷ BT, Kidushin 54a.

⁷⁸ *Kitab-ı Mukaddes*, Tesniye 12:17; *Mishnah*, Maasrot 1:1.

⁷⁹ BT, Beitzah 5a; Temurah 21b.

⁸⁰ *Kitab-ı Mukaddes*, Levililer 19:23-25.

şehrine bir günlük yürüyüş mesafesi ölçüsü içerisinde olanların tamamen Kudüs'e getirilmesi, bunlarla şehrin pazarlarının meyvelerle süslenmesinin gerektiği kaynaklarda ifade edilmiştir.⁸¹ Dolayısıyla verilen örneklerden de görüldüğü üzere Kudüs şehrinin kutsal yapısından ve merkezi öneminden dolayı Yahudi dinî literatüründe ekonomik ve ticari anlamda belli tedbirler alındığı, bu kapsamda dinî yasalar üzerinde bu şehre özel bazı istisna ya da uygulamalara yer verildiği söylenebilir.

Sonuç

Dinler insan ve toplum hayatında teorik, pratik ve etik boyutlarıyla kendilerini gösterirler. Söz konusu Yahudilik olduğunda dinin pratik boyutu "halaha", bu alanın dışında kalan boyutlar ise "agada" olarak isimlendirilmektedir. Başta Tanah olmak üzere Babil ve Kudüs Talmudları, Midraşlar gibi Yahudi dinî literatürü incelendiğinde "Kudüs" ile ilgili hem halahik hem de agadik olarak çok sayıda atıf, rivayet ya da hüküm bulunduğu, bu kaynakların Kudüs'ü hemen her vesile ile gündemlerine aldıkları görülmektedir.

Yahudi kaynaklarında Kudüs'ün dünyanın yaratılışından bile önce mevcudiyetine dair rivayetlerin yanı sıra dünyanın yaratılışında bu şehrin merkezi rolüne vurgu yapılmaktadır. Kaynaklarda Kudüs şehrinin Tanrı için özel bir şehir ve Tanrı'nın ikamet ettiği kent olduğuna yer verilmekte, gerek insanlık gerek Yahudi tarihi boyunca yaşanan pek çok hadisede Kudüs'ün özel konumuna dair rivayetlerle şehrin her bir Yahudi birey, Yahudi toplumu hatta tüm insanlık için teolojik, kozmolojik ve tarihi açılarından kutsallığı fikri güçlü bir şekilde tesis edilmeye çalışılmaktadır. Dünyanın sonunda yaşanacak hadiselerin Kudüs'te cereyan edeceği ile ilgili rivayetlerle geçmişte olduğu gibi gelecekte de şehrin kutsallığının devam edeceği vurgulanmaya çalışılmaktadır.

Yahudilerin Filistin'de yaşadığı ve Mabetlerinin mevcut olduğu dönemlerde gerek bireysel dindarlık gerek Yahudi toplumunun dinî yaşamı için şehrin gerekliliği ve merkezi rolüne dair hukuki düzenlemeler Yahudi dinî literatüründe yer almaktadır. Bu hükümlerde Yahudilerin dinlerini mükemmel şekilde yaşayabilmelerinin onların başta Kudüs olmak üzere vaat edilmiş topraklarda/Filistin'de yaşamalarıyla mümkün olduğu, dinî emir ve yasakların önemli bir kısmının sadece bu topraklarda tatbik edilebildiği ifade edilmektedir.

Bu çalışmada müracaat edilen Yahudi dinî literatürünün büyük bir kısmının Yahudilerin artık Filistin'de yaşamadığı dönemde üretildiği bilinmektedir. Bu durum Yahudilerin sürgünde yaşadıkları zamanlarda ortaya çıkardıkları dinî eserlerde Kudüs'e dair yer verdikleri halahik ve

⁸¹ Maimonides, *Mishneh Torah*, Second Tithes and Fourth Year's Fruit 9:5.

agadik rivayetlerle tarih boyunca Kudüs özlemlerini canlı tuttukları gibi nesiller boyunca Yahudilerin dimağlarına Kudüs'ün onlar için her açıdan elzem olduğu, dolayısıyla Kudüs'ün merkezinde olduğu vaat edilmiş topraklara dönme, bu topraklara tekrar sahip olma düşüncesinin de işlenmesine katkı sağladığı söylenebilir.

Kaynakça

- Araz, Ömer Faruk. *Yahudilikte Tefsir Geleneği*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2019.
- Ben Asher, Rabbeinu Bachya. *Torah Commentary: Midrash Rabbeinu Bachya*. sefaria.org. Erişim 02 Haziran 2024. https://www.sefaria.org/Rabbeinu_Bahya?tab=contents.
- Braude, William G. *Pesikta Rabbati*. New Haven and London: Yale Univ. Press, 1968.
- Pesikta de-Rab Kahana*. çev. William G. Braude - Israel J. Kapstein. Philadelphia: Jewish Publication Society of America, 1975.
- Buber, Solomon (ed.). *Midrash Tanhuma (Buber Recension)*. çev. John T. Townsend. Sefaria, 1989. https://www.sefaria.org/Midrash_Tanchuma_Buber.
- Friedmann, Harry - Maurice Simon (ed.). *Midrash Rabbah: Ecclesiastes*. çev. Rabbi Dr. L. Rabinowitz. 10 Cilt. London: The Soncino Press, 1939.
- Friedmann, Harry - Maurice Simon (ed.). *Midrash Rabbah: Esther*. çev. Maurice Simon. 10 Cilt. London: The Soncino Press, 1939.
- Friedmann, Harry - Maurice Simon (ed.). *Midrash Rabbah: Exodus*. çev. Rabbi Dr. S. M. Lehrman. 10 Cilt. London: The Soncino Press, 1939.
- Friedmann, Harry - Maurice Simon (ed.). *Midrash Rabbah: Genesis I*. çev. Rabbi Dr. H. Friedmann. 10 Cilt. London: The Soncino Press, 1939.
- Friedmann, Harry - Maurice Simon (ed.). *Midrash Rabbah: Genesis II*. çev. Rabbi Dr. H. Friedmann. 10 Cilt. London: The Soncino Press, 1939.
- Friedmann, Harry - Maurice Simon (ed.). *Midrash Rabbah: Lamentations*. çev. Rev. Dr. J. Rabinowitz. 10 Cilt. London: The Soncino Press, 1939.
- Friedmann, Harry - Maurice Simon (ed.). *Midrash Rabbah: Leviticus*. çev. Rev. J. Israelstam - Judah J. Slotki. 10 Cilt. London: The Soncino Press, 1939.
- Friedmann, Harry - Maurice Simon (ed.). *Midrash Rabbah: Numbers I*. çev. Judah J. Slotki. 10 Cilt. London: The Soncino Press, 1939.
- Friedmann, Harry - Maurice Simon (ed.). *Midrash Rabbah: Song of Songs*. çev. Maurice Simon. 10 Cilt. London: The Soncino Press, 1939.
- Güneş, Kübra. *Yahudilikte 613 Emir ve Yasak-(İbn Meymun (Maimonides) Örneği*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014.
- Gürkan, Salime Leyla. "Sekîne". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/329-331. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Gürkan, Salime Leyla. "Yahudiliğin Kudüs'e Bakışı: Tarih ile Mit Arasında Kudüs". *Tarih İle Mit Arasında Kudüs*. ed. Mensur Akgün. Ankara: Kopernik, 2020.
- Pirke Avot*. çev. Rav Naftali Haleva. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 2004.
- Halevi, Judah. *The Kuzari (Kitab al-Khazari)*. New York: Schocken Books, 1964.
- Sifre: A Tannaitic Commentary on the Book of Deuteronomy*. çev. Reuven Hammer. New Haven and London: Yale Univ. Press, 1986.

Hasanoğlu, Eldar. “Tanah’a Göre Kudüs’ün Kutsallaşma Süreci”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/2 (2015), 125-148.

Hasanoğlu, Eldar - Arslantaş, Nuh. *Kudüs Vahiyle Kutsanan Şehir*. İstanbul: Albaraka Türk Yayınları, 2021.

İbn Ezra, Abraham. *Rabbi Abraham Ibn Ezra's Commentary On the Book of Psalms (Chapters 73–150)*. 3 Cilt. New York: Touro College Press, 2016.

Kohler, Kaufman - Blau, Ludwig. “Shekinah”. *The Jewish Encyclopaedia*. 11/258-260. New York and London: Funk and Wagnalls Company, 1905.

Mekhilta De-Rabbi Ishmael. çev. Jacob J. Lauterbach. Philadelphia: The Jewish Publication Society, 2004.

Maimonides, Moses. *Mishneh Torah*. sefaria.org. Erişim 03 Haziran 2024. <https://www.sefaria.org/texts/Halakhah/Mishneh%20Torah>.

Maimonides, Moses. *The Guide for the Perplexed*. çev. M. Friedlaender. Illinois: Varda Books, 2002.

Meral, Yasin. *Yahudi Kaynakları Işığında Yahudilik*. İstanbul: Milel Nihal Yayınları, 2021.

Musa İbn Meymun. *Yahudi Hukukunun Kaynakları: Sözlü Tevrat*. çev. Kübra Güneş. Ankara: Araştırma Yayınları, 2024.

Nahmanides. *Commentary on the Torah: Bereishis/Genesis*. ed. R. Nossou Sherman - R. Meir Zlotowitz. çev. Yaakov Blinder. 6 Cilt. New York: Mesorah Pub. Ltd., 2004.

Nemoy, Leon (ed.). *The Midrash on Psalms (Midrash Tehillim)*. çev. Willam G. Braude. 2 Cilt. New Haven: Yale University Press, 1959.

Pupko, R. Yaakov Y. H. (ed.). *The Metsudah Midrash Tanchuma: Bereishis I*. çev. R. Avrohom Davis. 8 Cilt. New York: Eastern Book Press Inc., 2004.

Pupko, R. Yaakov Y. H. (ed.). *The Metsudah Midrash Tanchuma: Shemos II*. çev. R. Avrohom Davis. 8 Cilt. New York: Eastern Book Press Inc., 2004.

Pupko, R. Yaakov Y. H. (ed.). *The Metsudah Midrash Tanchuma: Vayikra*. çev. R. Avrohom Davis. 8 Cilt. New York: Eastern Book Press Inc., 2004.

R. Eliezer b. Hyrkanos. *Pirke de-Rabbi Eliezer*. çev. Gerald Friedlander. New York: Hermon Press, 1970.

Rashi. *The Complete Jewish Bible with Rashi Commentary*. çev. Rabbi A.J. Rosenberg. chabad.org. Erişim 05 Haziran 2024. https://www.chabad.org/library/bible_cdo/aid/63255/jewish/The-Bible-with-Rashi.htm

Saldarini, Anthony J. *The Fathers According to Rabbi Nathan (Abot De Rabbi Nathan Version B)*. Leiden: Brill, 1975.

Babil Talmudu. Erişim 26 Şubat 2021. https://www.sefaria.org/texts/Talmud/Kitab-ı_Mukaddes. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 1997.

Kudüs Talmudu. Sefaria. Erişim 20 Ekim 2020. <https://www.sefaria.org/texts/Talmud/Yerushalmi>.

Mishnah. sefaria.org. Erişim 28 Şubat 2021. <https://www.sefaria.org/texts/Mishnah>.

Mişna. Erişim 11 Şubat 2021. https://www.sefaria.org/Mishnah_Horayot.3.8?lang=bi&with=all&lang2=en

Yalkut Shimoni on Torah. Sefaria. Erişim 20 Haziran 2022. https://www.sefaria.org/Yalkut_Shimoni_on_Torah?tab=contents.